

Mads-Bjørn Jørgensen: Tiderne skifter

Thorkild Ranum 2019

Tiderne skifter

”Tiden”, som den går, er ikke blot årstal, der følger numerisk efter hinanden. ”Tiden” er mere end det, den er også et indhold, derfor taler vi om ”Tiderne” og mener dermed noget mere og andet end årstal slet og ret. For vi taler om indhold, som hører denne eller hin ”Tid” til. Det sker vi kalder ”Tiden” for en kulturperiode, når vi mener at kunne se, at ”Tiden” er forskellig fra andre ”Tider”.

I årene efter reformationen fra omkring 1500 og flere hundrede år frem, taler vi om fire markante tidsperioder, som vi kalder kulturperioder eller ”Tider”, og som hver især fortæller deres egen historie om udvikling og ændringer i det danske samfund.

De fire ”Tider” som dækker årene 1600 til 1800, set fra en åndshistorisk vinkel, kaldes for:

Ortodoksien. I evangelisk-luthersk sammenhæng betegner ordet ortodoksi den bestemte strømning eller epoke, vi finder i 1600-tallets efterreformatoriske, lutherske teologi. Der blev lagt stor vægt på bekendelsen til den rene lære som det, der er kirkens grundvold, og som det, der for land og folk fører til den rette adfærd, rettroenhed.

Pietismen. Bevægelsen opstod i slutningen af 1600-tallet i tysktalende områder. Det er en kristen bevægelse med vægt på fromhed og levende, personlig tro. Pietismen kom under Frederik IVs (f. 1671, regent 1699-1730) regeringsperiode til Danmark-Norge, hvor den vandt størst udbredelse under Christian VI (f. 1699, regent 1730-1746) og Sophie Magdalene. Dette gav sig bl.a. udslag i indførelsen af en streng forordning om kirketugt fra 1735, og af konfirmationen i 1736. Det pietistiske og personligt mest spartanske regentpar, som har siddet på den danske trone, var samtidig det mest pragtlystne og ødsle regentpar. ”Opført uden byrde for undersåtterne”, stod der over portalen til deres Christiansborg.

Oplysningstiden. En periode i Europas historie fra ca. 1700 til ca. 1800. Begrebet "oplysning" hentyder til, at filosoffer og videnskabsmænd udvidede menneskets viden om verden og udbredte den til en bredere kreds. Samtidig blev denne viden brugt til at sætte spørgsmålstejn ved autoriteter som kongemagt og kirke. Oplysningstiden omfatter i Danmark stort set anden halvdel af 1700-tallet, indrammet af henholdsvis pietismens og romantikkens tid. Den såkaldte oplysningsfilosofi fik sin udformning i Frankrig, hvorfra den bredte sig til resten af Europa, herunder Danmark. Den bestod i den rationelle og fornuftmæssige erkendelse af verden til forskel fra teologiens dogmefyldte verdensforståelse.

I oplysningstiden opstod for første gang en diskuterende offentlighed i saloner, klubber, aviser og tidsskrifter, hvor det var rationelle argumenter og ikke åbenbare sandheder, der talte, og hvor også samfundets indretning kom til debat.

Forestillingen om et historisk fremskridt båret af fornuften blev en central tanke. Det bedste samfund og de klogeste mennesker fandt man ikke tilbage i tiden, for eksempel hos grækerne, som man hidtil havde troet. Tværtimod havde de nulevende mennesker med deres moderne videnskab, teknik, militær, arkitektur og kunst nået et højere stade end de fortidige mennesker, og ville være i stand til at skabe endnu bedre samfund i fremtiden.

I fremskridtstanken lå et opgør med forsynstanken, dvs. forestillingen om, at den bestående verdens- og samfundsorden og historiens gang var styret af Gud. Verdensordenen var i stedet styret af naturlovene, som videnskaberne var i færd med at klarlægge, og samfundsordenen var styret af menneskene selv på måder, som kunne klarlægges ved, at man studerede den menneskelige natur og de eksisterende samfund lige så indgående, som naturfilosofien studerede naturen.

Romantikken. ”Det gode, det sande og det skønne”. Sådan lød idealerne for Romantikken – der er den periode i vor historie, der dækkede den første halvdel af 1800-tallet. Dermed var den en oprørsbevægelse mod oplysningstiden, der netop var gået forud.

Oplysningstiden havde haft den kølige fornuft og den håndgribelige verden som omdrejningspunkt. I stedet dyrkede man nu i romantikken de hede følelser og fjerne, høje idealer. I romantikken var naturfilosofien læren om det tilsyneladende ubesjælede.

Målet for den romantiske naturfilosofi var at overvinde splittelsen mellem ånd og natur. Studiet af naturen opfattedes som en af to mulige veje til at erkende det absolutte eller "alnaturen".

I dag tænker man sig, at verden kan være opstået af intet. Den tanke var dengang fremmed. I romantikken voksede en forestilling frem om, at naturen rummer et urstof, som alt udspringer fra, og som alt vender tilbage til. Ved at studere naturen håbede naturfilosofferne at kunne forstå naturlovene, i stedet for at forklare fænomenerne gennem kristendommens myter.

Johann Friedrich Struensee (1737-1772), lægen fra Altona, blev hentet til kongens København for at være livlæge for Christian VII (1749-1808). Struensee havde hovedet fuldt af Voltaire og Roseau og bragte så at sige oplysningstiden til Danmark, hvilket førte til, at et stort antal af forordninger så dagens lys - blandt andet blev censuren ophævet.

At han gjorde dronningen Caroline Mathilde med barn var sikkert en medvirkende årsag til, at man henrettede ham på Fælleden i 1772 og lagde liget på hjul og stejle.

Kong Christian VII havde et vanskeligt sind og skabte uro og bekymring, når han huserede med optøjer og grov vold rundt på byens beværtninger - i et par år sammen med elskerinden, den berygtede Støvlet-Cathrine. Hun var tidens femme fatale, som blev beskrevet som "en hore af 30 år, som havde været tilfals for alle, og var ei kiøn, men velvoxet, raffineret, dristig og uinteresseret". Gehejmekonseillet greb ind og fik gennemtvunget, at "Støvlet-Cathrine" blev deporteret til Holsten. Støvlet-Cathrines rigtige navn var Anna Cathrine Benthagen. Hun døde den 25. august 1805 i Plön i Holsten. Vi møder hende i Karen Blixens novelle ”Samtale om Natten i København”, og hun er desuden en af personerne i Bo Holtens opera ”Livlægens Besøg”.

Disse begivenheder fandt sted i den kulturperiode, vi kalder Oplysningstiden, hvilket vil sige i årene 1750 til 1800 - i tiden mellem pietismen og romantikken. Det enevældige kongedømme Danmark levede i disse år i skyggen af den franske revolution og kendte i hvert fald rygtevis og med en vis bekymring til de voldsomme begivenheder, som havde fundet sted i Paris.

Men lad os forlade de politiske forhold i landet, hvor enevælden stadig var rådende, for at se på de kirkelige forhold.

Ove Høegh-Guldberg var en af tidens betydelige mænd i stat såvel som i kirke. Han levede fra 1731 til 1893 og var søn af en jysk købmand og bedemand i Horsens.

Hjulpet frem af slægtninge og venner fik han, på trods af sin beskedne herkomst, men på grund af sit gode hoved, en teologisk uddannelse fra Københavns Universitet, og med den i lommen arbejdede han sig op og havde efterhånden opnået en stilling ved hoffet som kabinetssekretær. En titel, som den person kunne bære, der stod for regentens personlige korrespondance og kontorhold, og som her under enevælden i Danmark

måtte siges at besidde den mest magtfulde position efter kongen, da han havde kontrol med alle beslutninger, som kom fra kongen.

Fra 1761 var han professor i veltalenhed ved Sorø Akademi. I 1764 blev han udnævnt til lærer for Frederik V's og Juliane Maries søn, arveprins Frederik. Han fik her en tilknytning til prinsen, som han bevarede i årene efter at være sluttet som lærer.

Guldberg bestemte mangt og meget i landet med sin underskrift. Han var en gennemført konservativ natur. Han ønskede at fastholde enevælden og var en arg modstander af oplysningstidens holdninger og dermed naturligvis af lægen Johann Friedrich Struensee.

Modsætningen imellem Guldbergs og Struensees livsanskuelse og tilværelsesforståelse var så stor som vel tænkelig. Guldberg mente derfor fuldt ud, at han gjorde sin pligt, da han i 1772 deltog i sammensværgelsen imod Struensee og fik ham dømt til døden.

Han tilsluttede sig oppositionen, der ikke havde vanskeligheder med at få enkedronning Juliane Marie og hendes søn, arveprins Frederik, til at stå i spidsen for et oprør. Det lykkedes dem under et karneval den 16. januar 1772 under to officerers ledelse at få kongens underskrift på en arrestordre af Struensee. Sagen blev behandlet af en særlig kommissionsdomstol og endte med, at Struensee blev dømt til døden ved halshugning.

Efter Struensees fald kom Guldberg til at spille en endnu vigtigere rolle i den regering, der efter ham har fået navn af "Den guldbergske periode". Efter kuppet mod Struensee blev han udnævnt til stats- og gehejmekabinetsekretær og øgede sin magt, eftersom han nu selv i stigende grad blev "enevældig" og med sin underskrift selv kunne afgøre landets sager uden om statsrådet.

Teologien. Ove Høegh-Guldberg havde, før han trådte ind på den politiske arena, tænkt sig, at han skulle skabe sig en levevej som teolog og herunder få sig et navn som teologisk forfatter.

Det spørgsmål, der i hans unge dage mest fyldte teologernes sind, var kampen mod fritænkeriet, og det var også som deltager i denne strid, at Høegh-Guldberg begyndte sin forfattervirksomhed. Han skrev og udgav nogle breve, hvori han behandlede forholdet mellem troen og den sunde fornuft.

Høegh-Guldberg havde allerede her og i et lignende skrift, som kom det følgende år, indtaget det standpunkt, som han hele sit liv bevarede - at der umuligt kan være noget modsætningsforhold mellem den sunde fornuft og den kristne lærdom.

Fritænkeriet, som nogen dyrkede, var kun at forstå som vildfaren fornuft, og det eneste virkelige omvendelsesmiddel var ræsonnementet.

Det er det samme standpunkt, han fremfører i sit skrift, der hedder: "Den naturlige Theologi". Det udkom i 1765 og skulle tjene til at "grundfæste Ungdommen i den allerhelligste Sandhed og vise dem det faste Baand, som er imellem den sunde Fornufts og den hellige Skrifts Lærdomme". Den naturlige teologi, skriver han, når frem til at bevise åbenbaringens nødvendighed og til at fastsætte de egenskaber, som denne, det vil sige Bibelen, må have. På dette grundlag fortsætter Høegh-Guldberg i skriftet "Den aabenbarede Theologi", som kommer i 1773. Det skulle vise, at der er overensstemmelse mellem kirkelæren og den sunde fornuft.

Det er værd at mærke sig, at begge bøger var de første læselige, populære fremstillinger af den kristne tros indhold!

Da Høegh-Guldberg fik indflydelse på statsstyrelsen, var det ham magtpåliggende at støtte mænd, der som Nicolai Edinger Balle ville forene tidens videnskabelige fremskridt med bevarelsen af kirkelæren.

Han skaffede også Andreas Birch understøttelse til dennes kritiske udgave af Det nye Testamente, men det var Guldberg en stor sorg, at man måtte opgive dette projekt, eftersom der ikke længere var nogen, der interesserede sig for det!

Oplysningstiden var sandelig en mærkelig og vanskelig tid med mange forskellige holdninger og synspunkter.

Eksorcisme. Djævleuddrivelsen dukkede på ny frem i diskussionen om dåbsliturgien og blev endnu engang genstand for hidsig diskussion, som den havde været det siden Christian IV havde søgt at afskaffe eksorcismen.

Den danske kirke havde siden reformationen bibeholdt den djævlebesværgelse, man havde overtaget fra den katolske tid og brugt den som indledning til barnedåben. Præstens ord lød derfor ved hver en barnedåb: ”Far herud, du urene ånd, og giv den hellige ånd rum!”

”Det har igennem alle årene været til diskussion, om ikke denne besværgelse ikke alene er uden grund i skriften, men og har noget så modbydeligt i sig, og så overtroisk, at den længe har været til forargelse og anstød” som Guldberg formulerede det i sin kabinetsordre i 1783 skrevet med egen hånd i ønsket om at afskaffe djævleuddrivelsen som indledning til dåben.

Der var til tider stærke kræfter imod afskaffelse af eksorcismen. Fra flere sider blev det hævdet, at ordene ikke skulle forstås bogstaveligt, men at der blot var tale om tilstanden før dåben og efter dåben. Traditionen holdt sig i live helt op i 1800-tallet, ikke mindst båret af almuen.

En ny salmebog. Som officielle salmebøger brugte man stadig dels Kingos den såkaldte ”Vinterparten”, hvor 263 salmer var skrevet af ham selv, dels den pietistiske præst Pontoppidans salmebog, som havde optaget 92 pietistiske salmer skrevet af Hans Adolf Brorson - 1700 tallets store salmedigter. Pontoppidans salmebog blev indført ved hoffet i 1740 og kom derefter i brug hos adelen og det bedre borgerskab.

Med den lange række af salmer, som Kingo havde præsteret med hhv. Aandelige Siunge-Kors Første & Anden Part – og den popularitet, han herigennem havde vundet – er det ikke mærkeligt, at valget faldt på Kingo, da Christian V ønskede at udgive en ny salmebog i 1683. Kongen søgte at skabe ensretning i det danske enevælde, og eftersom landet bugnede af salmebøger i forskellige versioner og ofte u nummererede, var udfærdigelsen af ny og autoriseret samling første skridt. Og Kingo skulle således – til menighedens opbyggelse – stå for denne sag.

Kingo lagde ud med mere eller mindre at forkaste ældre salmesamlinger og begynde at skrive nogle nye. Af samlingens 267 salmer forfattede Kingo 136 af dem. Det har selvsagt været et kæmpe arbejde, og Kingo bekostede oven i købet selv trykningen, der foregik på egen bispegård. Som belønning fik han 20 års eneret på udgivelsen – som ved lov skulle blive den eneste autoriserede – der udkom i 1689 under navnet ”Danmarks og Norges Kirkers Forordnede Psalme-Bog. Vinter-Parten”.

Samlingen består i en liturgisk brugsbog, som skulle bruges i overensstemmelse med kirkeåret og fremlagde året som en praktisk-pædagogisk ritualrække, der gør det nemt for menigheden at leve andægtigt. Eftersom der er salmer til alle dage i vinteren (to til hver søndag), er ikke alle salmer lige kunstfærdige.

Fuldstændig uventet kaldte kongen imidlertid salmebogen tilbage bare en måned efter udgivelsen uden nogen begrundelse, og der blev nedsat en gejstlig styringsgruppe til at lave en ny. Måske havde tilbagekaldelsen noget at gøre med den for Kingo lukrative aftale, måske med det ”moderne” præg. Alt andet lige tog det hårdt på Kingo, der dog gjorde alt for at præge den nye gruppe – og han endte da også med at få 86 salmer med.

Endnu en ny salmebog. Men som tiden var gået, følte man ikke længere, at Kingos gamle salmebog var tidssvarende. Siden Kingo havde man godt nok haft en salmedigter ved navn Hans Adolph Brorson, men barokdigterens pietistiske tankegang var ikke, hvad man fandt svarede til oplysningstidens krav. Det indså Guldberg, så han udarbejdede 12. februar 1777 en kabinetsordre stilet til sig selv og til biskop Harboe, hvori han pålagde sig selv og bispekollegaen at udarbejde en salmebog til offentlig og almindelig brug. Ordren var skrevet af Guldberg med Guldbergs egen hånd.

Efter gennemgang fandt man frem til, at man beholdt 12 kingosalmer, 143 salmer fra Pontoppidans salmebog og fra andre digtere en række nye salmer til erstatning for de salmer, man kasserede. Blandt de kasserede salmer kan nævnes så kendte salmer som: ”Af højheden oprunden er”, ”Et barn er født i Betlehem” og ” Nu kom der bud fra englekor”. Heldigvis kom en del af Brorsons salmer med fra Pontoppidans salmebog. Salmebogen indeholdt endvidere 148 korte og lange salmer op begået af Skovriderenke Madame Birgitte Cathrine Boye, som havde fundet en velynder i Guldberg. Denne kunne i indberetningen til kongen med glæde konstatere, at ”heldigvis havde Gud som en særlig nåde gjort det så, at der på dette tidspunkt var opstået en digterinde som Madame Boye”. Det var mestendels hendes egne salmer, der var kommet i brug, men derudover havde man optaget en række oversættelser fra tysk.

”Selv om hun da var et poetisk gemyt, så var hun ikke en digtersjæl af Guds nåde”, lød det fra flere sider, men selv digtede hun ud fra ønsket om gennem naturen at skildre Guds væsens godhed ind i en tid, hvor troskyldige læredigte og sange, ikke mindst i engelsk stil, var meget yndede.

Et par vers fra indgangssalmen til 5. søndag efter Trinitatis kan give et indtryk af stil og indhold:

Naturen sov ved tendte Natte-Fakler,
 Ved Millioner skinnende Mirakler,
 Som fra den lange Nat først tindred’ ud
 Og rulled’ hen ved Skabermændens Hænder,
 Hvorhen, O Nat! Jeg deres kreds ey kiender;
 Men nok din Gud

Jeg kender ham, som styrer selv der oppe,
 Ligevægt det Tal uhyre Kroppe
 Der velte sig omkring en Smule Jord;
 Han skaber Dag, og ald Naturen smiler,
 Han skaber Nat, og ald Naturen hviler
 O! Gud er stor

Som forventet blev Guldbergs og Harboes forslag til en ny salmebog approberet af kongen uden ændringer. Det skete i 1778, hvorefter trykning og salg blev overladt til Vajsenhuset.

Men ikke alle biskopper var begejstrede for at få pålagt den store udgift til anskaffelse af de ny salmebøger, så salget gik dårligt. I 1791 klagede Vajsenhuset over, at de lå inde med 60.000 eksemplarer - og det ovenikøbet på et tidspunkt, hvor man var begyndt at tale om en ny salmebog. Københavns brand i 1795 løste dog problemet.

Præsten Henrich Ussing tillod sig at udgive et lille skrift vedrørende den nye salmebog, hvori det hed: "Til forståelsen af de mange dunkle steder især i Madam Boyes salmer".

Guldbergs salmebog. Selv samlede Høegh-Guldberg tillige med biskop Ludvig Harboe salmerne til den salmebog, der udkom i 1778, og som også i almindelighed kaldes ved Guldbergs navn. Det viste sig her, hvor lidt sans han havde for kristendommens historiske side, eftersom det gik stærkt ud over de bedste af tidens eksisterende salmer, som ikke fik adgang til den nye salmebog.

Men da ønsket for den nye salmebog var, at man skulle optage "Lovsalmer fulde af den Højstes Tilbedelse", så løste Guldberg og Harboe altså denne del af opgaven ved at optage skovriderenke Birgitte Cathrine Boyes ny skrevne salmer i stort tal. Dette velmenende forsøg på fornyelse til trods, fik den nye salmebog kun et meget kort liv.

Som stiftamtmand i Aarhus tog Høegh-Guldberg igen fat på teologien efter den ufrivillige "forflyttelse" fra kongens København.

Årsagen til forflytningen var som følger. Da kronprinsen den 14. april 1784 umiddelbart efter sin konfirmation skulle optages i statsrådet, lod Høegh-Guldberg sig selv optage i rådet for at bevare magten sammen med arveprinsen og enkedronningen. Men kronprinsen havde i samarbejde med blandt andre A. P. Bernstorff planlagt et statskup, hvor Kronprinsen havde sikret sig kongens underskrift på en ordre, som afskedigede hele statsrådet. Dermed var Høegh-Guldbergs rolle i dansk politik udspillet.

Høegh-Guldberg måtte nu som retrætestilling tage imod at blive stiftamtmand i Aarhus Stift og hvad, der var forbundet dermed. Han var dog glad for i sin genvundne fritid at kunne genoptage sine tidligere studier - eller som han udtrykte det, at genoprette gammelt venskab med muserne. Da han var en flittig brevsriver, førte han tillige en stadig brevveksling med forskellige mænd, og mange af hans breve fra disse år kaster et vigtigt lys både over hans synspunkter og holdninger og over ham som personlighed.

Han udgav i 1785 et skrift, han kaldte "Tidsbestemmelse af det nye Testaments Bøger". I 1794 fulgte han op med bogen "Det nye Testamente med Anmærkninger" (2 bind). Med disse udgivelser håbede han selv at have rejst "et Bulværk mod Fritænkeriets Nyheder". Men skribenten delte her skæbne med statsmanden: Det lykkedes ham hverken på det ene eller andet område at dæmme op mod den nye tids tanker.

Utilfredshed med gudstjenesteformen. Men man var ikke færdig med salmerne, for mod århundredets slutning viste den svigtende kirkegang, at man var utilfreds med den overleverede gudstjeneste som helhed og dermed også med salmerne. Kritikken gik på den ensformige prædiken og de lange salmer, der hver især virkede trættende på oplysningstidens mennesker, der var vant til et ganske andet tempo, og som ikke følte nogen samhørighed med kirken som institution, sådan som tingene nu engang havde udviklet sig.

Salmebogen – en oversigt

1528 udgav Malmø-præsten Claus Mortensøn Malmø-salmebogen, der indeholdt 69 salmer.

1535 udgav Hans Tausen En Ny Psalmebog, der indeholdt 127 salmer.

1569 udgav Hans Thomissøn Hans Thomissøns salmebog, der var den første autoriserede salmebog på dansk. Den indeholdt 269 salmer.

1699 Kingo stod bag udgivelsen af Den forordnede Nye Kirke-Psalme-Bog. Den indeholdt 297 salmer, hvoraf de 85 var af Kingo selv. Kingos salmebog repræsenterer den enevældige kongemagts bestræbelse på at skabe en enhedsgudstjeneste.

1740 udgav Erik Pontoppidan Den Nye Psalme-Bog, der er er pietismens salmebog. Den introducerede Brorsons salmer med 90 af de i alt 550.

1778 udgav geheimesekretær Ove Høeg Guldberg Guldbergs salmebog, der havde 438 salmer og var præget af oplysningstidens pædagogiske forsvar for kristendommen.

1798 udgav Nicolai Edinger Balle Balles Evangelisk-kristelig Psalmebog. Den blev meget omstridt for sin hårdhændede modernisering af gamle salmer i rationalistisk retning. "Sangerdyster" opstod mellem præst og menighed.

Bastholm. Den danske teolog Christian Bastholm (1740-1819) havde fået embede hos den tyske menighed i Smyrna, der er det græske navn for havnebyen İzmir ved Tyrkiets Ægæerhavs-kyst, men træt af Smyrna vendte han hjem til Danmark efter nogle år, og udgav få år senere det nye testamente oversat fra grundsprogene i en utvungen og mundret form.

Bastholm fik efter hjemkomsten hurtigt skabt sig en karriere, idet han blev præst ved Kastellet i 1772, og kort efter blev kaldet som Hofprædikant. Han sluttede af med i 1783 at blive udnævnt til kgl. Konfessionarius, men det passede ikke Guldberg, at Bastholm sådan gjorde karriere, så han udtænkte og arbejdede derfor ivrigt på en plan om, at det teologiske fakultet skulle udtale en forkastelsesdom over Bastholms oversættelse af Det nye testamente.

Bastholm udgav i 1785 for at imødekomme de nye krav et skrift, som han kaldte "Forsøg på en forbedret plan i den udvortes gudstjeneste", hvori han dels beskrev formålet med gudstjenesten som menneskets forbedring, dels som Guds herliggørelse. Begge dele skulle tale til fornuften og til sanserne. Dette vil bedst kunne nås ved at gøre gudstjenesten kort, interessant, opmuntrende og afvekslende. Til at opnå dette anviste Bastholm en række radikale ændringer, som blandt yderligere tiltag betød, at alle dogmatiske, moralske og historiske salmer skulle fjernes, eftersom lovsangens formål alene måtte være at prise Guds storhed eller at takke for hans velgerninger. Salmerne skulle løfte sjælen op til Gud og i mødet gennemtrænges af hans uendelighed, visdom og almægt, og de skulle kunne synges af alle - høj og lav - på salmemelodier, som ikke er "søvnige", "dorske" eller "slæbende".

Her rørte Bastholm bevidst ved et hidtil sakrosankt emne, nemlig selve liturgien, og hans skrift fremkaldte talrige modskrifter. Således imødegik Sjællands Biskop N. E. Balle det i et omfangsrigt skrift, som kom i 1785, og som han kaldte "Vej til Hæderlighed for Geistlige", dog uden at nævne Bastholm ved navn.

Johan Nordal Brun i Bergen afviste ubetinget Bastholms forslag i et forsvar for "vore gamle Kirke-Skikke".

Endnu inden 1785 var slut, udsendte Bastholm sin ”Religions-Bog for Ungdommen”. Her havde han forladt den gængse spørgsmålsform, og gav i stedet en systematisk oversigt over læreindholdet i den kristne tro. Bogen er holdt i ret almindelige vendinger, men der er vist pligtlærers beskrivelse af etik og moral stor interesse.

Man mærkede efterhånden som tiden gik den spænding, som var ved at opstå mellem den gammeldags bibeltro og den moderne naturopfattelse. Samtidig udviklede konservative mænd sig efter 1784 i stigende grad i liberal retning.

Selv om holdningerne var ret så forskellige, og der kunne være lang afstand imellem de gammeldags troende, de konservative og de liberale præget af oplysningstidens strømme, så finder vi nok ikke nogen ateister, som på denne tid afviste Gud som begreb og som virkelighed.

Der fandtes selvfølgelig *teister* af den gamle skole. De opfattede Gud som skaberen på gammeltestamentlig vis og mente, at Gud er den, der opholder alt liv og styrer historiens gang.

Deister fandtes i ikke ringe tal. De mente, at Gud have skabt verden, men at han ellers havde overladt verden til at tage vare på sig selv. Den var overladt til menneskene.

Også andre holdninger og bekendelser var at finde, herunder *Neologien*, som blomstrede ca. 1740-80 og fik blivende betydning gennem sin bekendelsesløse udforskning af Bibelen og af den tidlige kristendoms historie. Dogmatisk forsvarede neologerne sjælens udødelighed og saligheden, men derefter var de stort set afvisende over for alle centrale elementer i den kristne tradition. Arvesynden og frelseslæren – for nu at nævne nogen.

Det stærke røre om Bastholm førte til, at han i 1783 fremkom med skriftet ”Den christelige Religions hovedlærdomme til almindelig opbyggelse” hvilket var en konservativ fremstilling af den kristne religions lærdomme. For måske midt i forvirringen at sætte tingene på plads?

Den almindelige udvikling særligt i 1790erne havde ført med sig, at det teologiske studium ikke var særlig højt anskrevet i akademiske kredse. Således fortæller teologiprofessor Jens Møller i sine erindringer, at man anså den præst, som troede på Bibelen og på Jesu guddommelighed, for enten at være en hykler eller for at være en dosmer.

Tolerancen inden for teologien var stor, og mange fremmede og mærkelige synspunkter viste sig inden for og uden for teologien i de år. Der var blandt andre den tyske jurist August Henning - en original person med et lyst hoved. Han havde mange idéer og flersidige interesser, havde gennemløbet en rig åndelig udvikling og var præget ikke mindst af Rousseau. Hos ham var tolerancen så vidtgående, at kun de, der benægter læren om Gud, Forsynet og dydens belønning i den kommende verden, kun de kunne anklages for at bane vej for lasterne og dermed for fortabelsen. Hans radikalisme og tolerance førte ham frem til, at han kom med en udtalelse om, at han fandt Sokrates' liv langt skønnere end Kristi liv.

Mange konservative mænd udviklede sig efter 1784 i stigende grad i liberal retning i en radikaliserings, som kirken var på vagt over for, ja var bekymret over, hvorvidt det kunne udarte og krænke religionen og moralen.

Det kom så vidt i denne påpasselighed, at Goethes ”Leiden des jungen Werthers” måtte ”holdes for et skrift, som bespottede Religionen, besmykkede lasterne og kand forderve Hierter og gode Sæder”.

Nicolai Edinger Balle (1744-1816). Den betydeligste i Bispekollegiet i disse år, både i kraft af sin stilling som Sjællands biskop og i kraft af sin personlighed var ubestridt Nicolai Edinger Balle. Han var en fattig degnesøn fra Lolland, som i 1762 blev student fra Slagelse, hvor han i sin gymnasietid havde tilegnet sig latinen både skriftligt som mundtligt på højt niveau. På Universitetet sørgede Professor Peder Holm for, at den flittige student fik de nødvendige stipendier, så han efter attestats, hvilket vil sige embedseksamen, kunne rejse til udlandet og studere.

Balle studerede i Leipzig og i Göttingen og fik efter at have gjort sig fordelagtigt bemærket tilbudt et professorat ved sidstnævnte universitet, men inden det blev aktuelt, blev han kaldt hjem til Danmark og fik ansættelse ved Københavns Universitet, hvor han hurtigt fik en skare trofaste tilhørere, som sluttede op om ham. Til manges forbavselse søgte han uden varsel præsteembede i to sogne i Han Herred, men som han selv senere udtalte om denne opgave, så blev det til ulykke for ham at virke blandt embedsbrødre, som han kaldte ”studekendere” og ”hestprangere” uden videregående åndelige interesser. Efter kort tid i det jyske vendte Balle derfor tilbage til Københavns Universitet.

Så kom tiden da Balle skulle promoveres, have sin doktorgrad ville vi sige. Men her løb man ind i det problem, at man ikke kunne finde en promotor. Der var kun professor Peter Holm, som besad en doktorgrad, og han ville ikke. Han ville, som han udtrykte det: ”ikke lægge hånd på den kætter”.

Uenigheden skyldtes fakultetsuenigheder, men efter en del søgen rundt i landet, fandt man til sidst en kvalificeret dr. theol. i Einer Hagerup fra Ribe, som gerne stillede sig til rådighed. Han fik opgaven, og Peter Holm fik en irettesættelse.

Man kan nævne mange begavede mænd, som fik både embeder og udlandsrejser takket være Guldbergs omsorg for universitetsmiljøets trivsel og vækst. Trods uenigheder fagligt som menneskeligt var der en vis glans over det videnskabelige arbejde - og det ikke mindst takket være Guldbergs indsats.

I året 1781 døde Balles hustru, 34 år gammel, og det næste år ægtede han Johanne Frederikke Harboe, datter af Sjællands biskop Ludvig Harboe. Balle havde tjent (”adjungeret”) sin svigerfader i bispeembedet som hans tilkommende efterfølger. Harboe døde 1782.

Balle tiltrådte nu bispeembedet efter sin svigerfar i det håb, at kunne holde bevægelsen på den vej, han anså for den rette. Han ville med al kraft modsætte sig den vantro og irreligiøsitet, som truede med at trænge ind i folket. Han var dog heller ikke blind for, at der mange steder trængtes til reformer, og hans håb var, at både hvor der skulle ske forandring, og hvor der skulle holdes tilbage, ville han have en støtte i Ove Høegh-Guldberg, der i virkeligheden var regeringens leder.

I det ene år, Guldberg endnu havde magten, gennemførtes det eneste af de talrige liturgiske reformforslag, der nåede at blive gennemført, idet eksorcismen ved dåben blev afskaffet, og den af Balle forfattede dåbsformular blev indført.

Men efter 1784 blev Balles stilling en anden. Den næsten uindskrænkede pressefrihed benyttedes til at sætte alt muligt under debat. Talrige tidsskrifter og pjecer strømmede over af spot over kristendommen og præsterne. Mange af disse, især de yngre, lod sig rive med af strømmen, og mellem de ældre var der ingen, der havde mod eller evne til at stå den imod. Da var det, Balle fandt sin plads, dels som den ubøjelige modstander af "Vantroens forenede Magter" fra regeringskredsene ned til smudsbladene, dels som den, der følte sig forpligtet til at arbejde for de forandringer, tidsånden krævede, for så vidt de ikke rokkede ved, hvad der syntes ham det uforanderlige i kristendommen.

De 25 år Balle beklædte Sjællands bispestol blev en af de mest bevægede tider i danske kirkehistorie. Ingen har ydet nogen større eller mere uselvvisk arbejdsindsats.

Ud over at varetage landets øverste bispestol var han regeringens særlige rådgiver i kirkelige spørgsmål. Den gamle skik fra reformationstiden om at Sjællands biskop også fungerede som professor ved Universitetet tog han op. Han forelæste hele vinterhalvåret, hvor han ikke var på visitation.

N. D. Riegel. Men der var en Trolde i skoven, som hed N. D. Riegel. Denne giftige, onde ånd førte sig frem med ondsindede og uretfærdige angreb på Balle som embedsmand, og søgte på flere måder og i adskillige "bidske skrifter i sin galdesyge" at komme med angreb, som var stærkt sårende, og som gjorde livet surt for Balle.

Ud over Balle var det eksisterende hierarki hovedfjenden for Riegels "galdesyge". Hierarkiet udnævnte personer uden kvalifikationer til højere stillinger udelukkende på grund af deres rang.

Kritikken af dette hierarki var ikke forkert, for i enevældens Danmark fandtes et af de mest udviklede rangssystemer. Ni rangklasser inddelt i en meget stor mængde underklasser, hvor enhver præcist vidste, hvor på magtens trin han befandt sig. Riegels kritik var yderst bramfri i et samfund, der endnu ikke officielt havde ophævet censuren. Det gik da også galt med skriftet "Julemærker fra Landet og Byen", hvor Riegels - året efter den Franske Revolution - slog til lyd for en indførelse af en stænderforsamling og en omfordeling af skatterne. Regeringen slog til mod skriftet, men da det var anonymt, måtte den anklage udgiveren. Bogtrykkeren nægtede at oplyse, hvem forfatteren til skriftet var og måtte selv punge ud til bøden på 200 rigsdaler.

Fasthed og alvor var krav, som Balle forlangte af den kirkelige orden, men hvor ortodoks han så end var, så var hans embedsførelse i alle sager præget af humanitet og mildhed.

Balle følte som sagt, at han måtte redegøre for sin embedsførelse i detaljer, han måtte fremlægge et offentligt regnskab.

Som professor havde han igennem årene udgivet 24 mindre skrifter, og hans forelæsninger, som han havde holdt på Københavns Universitet, lå nedskrevet i 12 svære foliobind.

Arbejdsdagen blev beskrevet på følgende vis: "Hver uge må jeg 4 Dage op klokken 4 om Morgenen og udarbejde Forelæsninger, som jeg holder kl. 9 på Universitetet. Derefter har jeg Træffetid til kl. 2 og sidder derefter ved Skrivebordet til kl. 11 eller 12 om Aftenen for at klare forskellige administrative Arbejdsopgaver for Stiftet eller Universitetet samt skrive Svar på Breve og Henvendelser. I Sommerhalvåret går en del Tid med at drage på Visitats, hvor hvert Sogn bliver besøgt, Kirke som Skole."

Bispearkivet vidner om en stor grundighed, men giver også indtryk af en tung og lidt omstændelig sagsbehandling.

Lærebogen. "Balles lærebog", der var udarbejdet af Balle og Bastholm i fællesskab, gik sin sejrsgang over så godt som hele landet – minus de stærke jyder - og var i 1792 solgt i 10.000 eksemplarer. I 1794 blev den approberet til indførelse i alle skoler, og selv kunne Balle pege på, at den var forståelig for bønderbørn frem for Pontoppidans lærebog.

En visitats: *”Nå lille Børn! Tage enhver sin lærebog for sig, og kaster op på det andet Stykke i det tredje Kapitel. Én af eder rejser sig, og læser det langsomt og lydeligt op af Bogen, men holder lidet op i Læsningen, hvor han ser, at der står en lille Streg, som kaldes Comma. I andre holder Øjnene i Bogen og passer på, om han læser rigtig. Dersom han tager fejl, spørger jeg snart en, snart en anden af eder, hvorledes der skal læses. I må derfor alle give nøje Agt, da ingen ved forud, hvem jeg vil spørge derom. Du min Søn med det krusede, gule Haar – hvad heder du? Lars Madsen – så reis dig da, kære Lars Madsen og læs det samme stykke.....”*

En smuk og værdig visitation, synes det mig, sådan som Biskoppen selv har redegjort for den i nogle efterladte optegnelser.

Tidsskrifter. Man havde igennem årene skrevet bindstærke værker om teologien og filosofien og til tider om hinanden, men lang større betydning end bøger fik de mange tidsskrifter, som begyndte at udkomme, eller som oplevede en vældig opblomstring. Adskillige af tidsskrifterne tog det som en vigtig opgave at angribe kirken og kristendommen, i hvert fald i deres traditionelle, konservative udgaver. Mange deltog i denne nye sport, der var sat i verden af pressefriheden, og som levede højt på censurens bortfald. Mange personer og tidsskrifter kunne nævnes i denne forbindelse, men lad os nøjes med:

Malthe Møller (1771-1834). Som ung teologistuderende fra Københavns Universitet drog han til Jena i Tyskland for at videreudanne sig. Efter manges mening var han en storpralende og fantaserende, upålidelig og overspændt person. Og dog. Efter 30 års bekendtskab kunne venen Werlauff udtale sig med en vis vægt og erklære, at Møller var et af de mest interessante mennesker han havde truffet, en trofast ven og en mand af stor kundskab.

Han gik under navnet ”Repertøren” og befandt sig på den yderste venstre fløj kirkepolitisk og i øvrigt. Han kunne tale roligt og sagligt, men i polemikken kunne han blive grov og hvas. Han arbejdede for, at man gennemførte en revolution på det teologiske studium, som fremover alene skulle bygge på den sunde fornuft. I sit tidsskrift ”Repertoret” førte han stærk tale.

Til den ”gamle forældede dogmatik og til munkelegenderne” mente han således at kunne henregne læren om Kristi Guddommelighed og om Treenigheden.

Helligånd anså han for en ”Nullitet” og Frelsen for en fornedrelse af mennesket.

Det vakte opsigt, hvad han skrev, og det blev læst med en vis interesse, men også med en stor afstandtagen. Lægen Professor Bang gik så vidt i sin kritik af ”Repertoret”, at han mente, at det i sin ugudelighed havde givet anledning til Københavns brand i 1795.

Teologen Otto Horrebow (1769-1823) kom med følgende udsagn om naturen: ”Gid vi alle ved oplyste Religionslærere engang maae komme saavidt, at vi ansee Naturen for den eneste Bog, hvorved Gud veileder os, og Fornuften for det eneste Orakel, hvorved han taler til os”.

Det var et almindeligt ønske i tiden blandt de radikaliserede, at præstetitlen burde afskaffes og erstattes af betegnelsen Religionslærere.

Baron Frederik Christian Wedel Jarlsberg mente, at den oplyste tid ikke havde brug for præster. Præstestanden var overflødig. ”Hvis man blot fjernede alle senere tilkomne overflødigheder og vænnede

menneskene til at bruge fornuften ville enhver borger være en sand teolog. Gejstligheden er herskesyg og har fængslet og sløvgjort og undertrykt fornuften. De med deres umådelige indkomster bør erstattes med Folkelærere og kirkerne vil opstå som Vidsoms Paladser”.

Bibellæsninger. Hvor blev biskop Balle af i alt dette mundhuggeri og giftig tale? Han passede sit arbejde som Sjællands biskop og holdt bibellæsning om moralske temaer og kristen dogmatik hver søndag efter kirketid. Bibellæsningerne slog godt an og samlede en betydelig tilhørerskare med repræsentanter fra forskellige samfundslag. Bibellæsningen forgik i Vaisenhuskirken og efter Københavns brand i Garnisons kirke et par timer hver helligdagsaften.

Pludselig en dag den 16. marts 1796 modtog biskop Balle et brev fra en fornem dame, fru Marie Henriette de Lasson, enke efter Gehejmeråd Hans Henrik v. Bülov der gjorde ham opmærksom på følgende lidet opmuntrende omstændigheder:

”Deres Højærværdighed vilde tilgive at jeg som saa lidet har den Ære at være kendt af Dem giver Dem en Efterretning som vil forundre Dem, som de maaskee neppe vil troe, men Deres gode Hierte Deres gode hensigter med Deres Foretagende som så ilde bliver misbrugt gjør mig saa ont at jeg har besluttet hvad enten det bliver mig ilde eller vel optaget at advare dem derom. Under deres Bibellæsning om Søndagen udøves i Kirken et liderligt og skamfuldt Liv, alle Byens Skiøger indfinder sig der, og der sker så megen uorden, at man endog siger, at her er der ikke større Horehus i København, end Kirken er på den Tiid, Deres Højærværdighed kan ikke se det, og ingen har maaskee endnu haft Dristighed til at sige Dem det af Frygt for ikke at blive troet, men jeg vover det og smigrer mig dermed at det ikke tages mig ilde (op). De kan forestille Dem at jeg ingen anden Hensigt kan have dermed End den at jeg beklager De skal Spilde Deres Tid og Umage og tillige at det gjør mig ont hvor jeg kommer at høre det er en Scandal at gaae i Bibel-Læsning.”

Balle blev målløs af forfærdelse!

Bibellæsningen stoppede for en tid og biskop Balle kom med en meget personlig redegørelse for den gode orden, der havde hersket under bibellæsningerne. Sagen var selvfølgelig til diskussion i det småborgerlige København. Mand og mand imellem vidste man at fortælle, og et par småskrifter så dagens lys. Men efter nogen tid faldt sagen til ro, og Balle genoptog sine bibellæsninger.

”De skønne følelsers tid”. Jeg kunne ha’ lyst til, og tilgiv mig for det, at citere fra Bjørn Kornerups kirkehistorie, som jeg ærligt vedgår, det er sket flere steder i det forgangne, men nu her denne gang for at få bragt en afslutning på det, der her er blevet bragt frem i dagens lys.

Det kan ikke forbavse, at 1700-tallet kommer til at fremstå som en periode, hvor det intellektuelle i form af rationalisme og fornuft, oplysning og opgør med samfundets autoriteter indlejret i det enevældige og kampen mod kristendommens dogmeverden, resulterede i en modsat bevægelse, som indeholdt en strøm af følelser og gav det mystiske frit løb.

Over for den grå forstandighed opstod en verden, som rummede en stærk følelsesbetonet forkyndelse, som imødekom menneskets medfødte trang til at udfolde sig i følelser og fantasi. Tidens følsomme stemning, den sværmeriske dyrkelse af venskabet, den tårevædede sentimentalitet og hangen til mystik og okkultisme gjorde, at tiden fik betegnelsen ”De skønne følelsers” tid.

En række af oplysningstidens markante repræsentanter nærrede en levende interesse for mysticisme i en eller anden form. Struensee måtte love sin skriftefader Balthasar Münter at vise sig for ham efter sin død, og biskop Balle følte sig overbevist om en gang hver dag at modtage besøg af sin afdøde hustru, mens landgreve Carl af Hessen, der var stærkt optaget af åndemaneri og reinkarnation, mente blandt andet tøjleri, at hans dronning Caroline Amalie var blevet reinkarneret i en af hans grå kørehopper.

Hemmelige selskaber i form af Frimurerloger og lignende sammenslutninger, som delvist byggede på kristne elementer, så dagens lys og bød sig til med fantasifulde ritualer i de halvmørke sammenslutninger, fulde af myter og symboler.

Johan Caspar Lavater (1741-1801), en schweizer, som kendte de fleste af sin samtids kendte mænd, stod også i forbindelse med adskillige danske, således med Friedrich Christian Carl Hinrich Münter og Jens Baggesen, der i Labyrinthen jubler over ham, men senere droppede ham.

Lavater kom også selv til Danmark. Dette besøg stod i forbindelse med det mystiske træk i Lavaters religiøsitet. Han tørstede efter at komme i personlig forbindelse med åndevederen, efter at få umiddelbare åbenbaringer af Gud. Derfor indlod han sig med Emanuel Swedenborg, var begejstret for Franz Mesmer, hypnosens fader, og blev undertiden et bytte for bedragerer. Han håbede på at mødes med apostlen Johannes, som han mente endnu levede på Jorden.

Denne trang til mystik bragte ham i forbindelse med en kreds af danske åndeseere, nemlig landgreve Carl af Hessen (Christian VII's svoger), Andreas Peter Bernstorff og hustru, grev Cai Friedrich Reventlow og enkelte andre. De mente at se et hemmelighedsfuldt lys, hvis skiftende skin de tydede som orakelsprog. Også kronprins Frederik og kronprinsesse Marie Sophie Frederikke var indviede. Det var på deres indbydelse og for denne sags skyld, at Lavater drog til København 1793. Han prædikede i Reformert Kirke i København om Bønnen og gjorde dybt indtryk på de tilstedeværende.

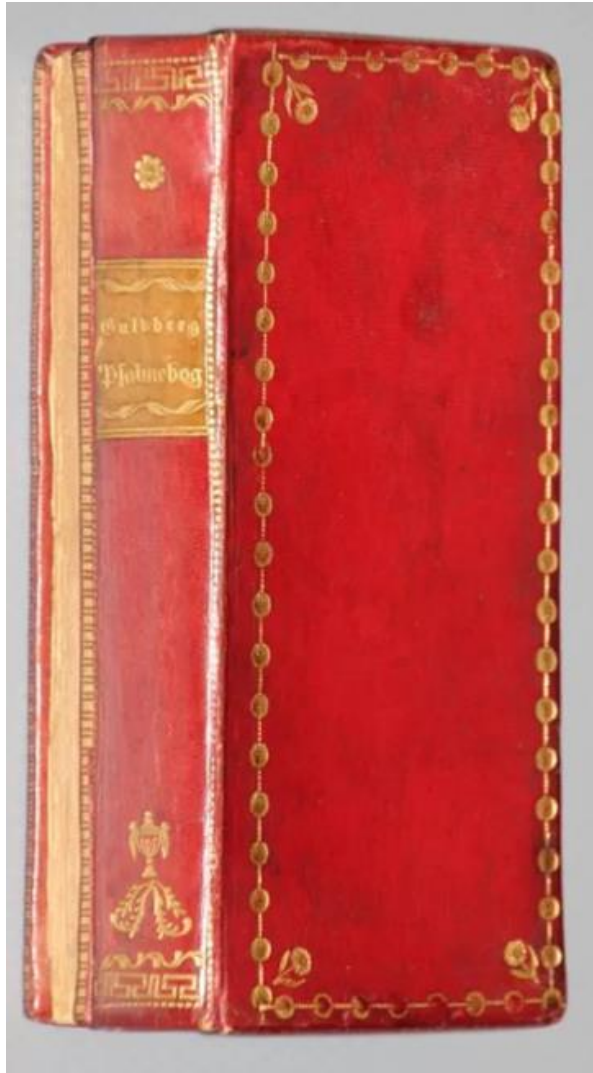
Lavater blev en af sin tids mest berømte mænd. Som forfatter var han kendt viden om, ja hans navn var på alles læber, og der fældedes om ham de forskelligste domme. Hans originalitet tiltrak mange, frastødte andre. Mange opsøgte denne mærkelige mand, og når han rejste, strømmede man sammen for at se ham. Han bevægede sig i de fattige stuer og i fyrsternes paladser, og han havde tid til alt. Hans prædikener, der fandt rivende afsætning, var skrevet af et inderligt fromt og religiøst dybt bevæget hjerte. De gik ind på tidens sociale og religiøse bevægelser, men undgik vel alle teologiske stridsspørgsmål.

Begyndelsen på det moderne Danmark. Med indgangen til 1800-tallet forlader vi en gammel tid og begynder på en ny tid med landbrugsreformer og andelsbevægelse, højskoler og grundlov, krige og nederlag. Her begynder det moderne Danmark så småt.

Grundtvigs prøveprædiken i København 1810 indeholdt anklagen ”*Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Huus?*” Det var et skarpt angreb på den rationalistiske prædiken i samtiden. Grundtvig udgav sin prædiken samme år. Den vakte en stærk uvilje hos en del af præsteskrabet og fremkaldte en klage til Kancelliet fra seks københavnske Præster.

Sagen endte med, at Grundtvig den 12. januar 1811 ifølge kongelig Resolution af 5. januar samme år måtte give møde for Konsistoriet og modtage en advarsel og irettesættelse. Mere skæbnesvangert blev det dog for ham, at den vrede, han havde vakt imod sig hos den københavnske gejstlighed, i mange år hindrede ham i at blive præst i Hovedstaden.

Historien om ”Tiderne, der skifter” slutter her med Grundtvig, men samtidig begynder der noget nyt - en ny historie om Grundtvig og Søren Kierkegaard og om andet og meget mere og om os.

Guldbergs salmebog 1778

Mads-Bjørn Jørgensen april 2023